

Jardín Etnobiológico de Oaxaca

Ndukun

Tu?'un sâvi (Mixteco, Alcozauca)

Dactylopius coccus

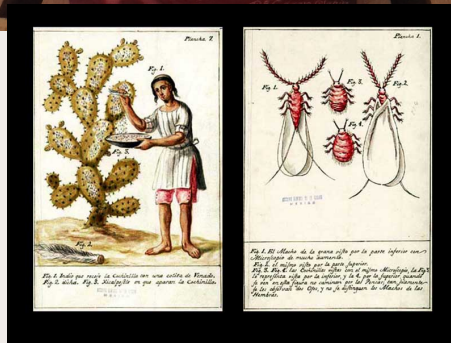

imagen: /var/www/html/cedulas-del-jardin/public

Ndukun

Alejandro de Ávila Blomberg ¹ y Mariana Zarazúa Carbajal ²

¹ Jardín Etnobiológico de Oaxaca ² Investigadores por México Secihti/Jardín Etnobiológico de Oaxaca mariana.zarazua@secihti.mx |

Nombre en el siglo XVI

- **pèa**: zapoteco de Tlacoahuaya

Nombres actuales

- **baguùu'g**: zapoteco de San Lucas Quiavini
- **beguug** : zapoteco de Mitla
- **bwa**: zapoteco de Chichicapan
- **má bi?a**: ('animal nopal'): zapoteco de San Juan Mixtepec

Ndukun

Ndukun kúú kití yaa kuálí xîná nda'á vì'ndiá. Kití kuálí yó'o ra, kuálí tyí'ín va rí, kuálí ka kûnì koo rí nùú nùní ta xà lotyíín ka ná'nu rí nùú lénteja. Tá'án xíka ndukun kuálí yó'o kúú tià'á tá'án rí yáxí yó yó'o ñ?u, suvi kúú tu chikii ndâ'yù níí tée ndákundikàà ka'ní. Ndákuni yó tá'án kití kuálí yó'o tyi nina rí ti'vi kúú rí, và'a ti'vi án xí'ín rí sîkuii itún, ta sava tu rí xí'í níí kití va. Kuà'á níí nùú kúú ndukun kuálí ti íyo ikú, kù'va ùxì nùú ká kúú rí, ta saá íyo rí Argentina iin saá ndià Texas, su iin va kúú rí ndiki'in nà tá'án yó nà xîndee xîna'á sàku?nà nà. Ndikuiso na rí ta xitondosó na rí, ta rí kàna và'a, tí kán kúú rí ndikuiso na sàku?nà nà. Và'a níí ìxa na ñuu yó nà ndéé tyi sur ñà México sàku?nà nà rí, tyi xí'ín rí yó'o kutyíñu na tàvã na tiàkù kuá'a, ñà yó'o ra maní níí nìxiyo xîna'á saá, ndiáa yá'vi níí tu ña ndià vityin va. Ndukun sá'án án ndukun "castilla" naní rí, saá kúú ña ká'àn na xí'ín rí tyi rí íyo ikú ra, xà síín kúú tuku rí kán. Tá kù'va íxa rí ndukun sá'án yó'o saá íxa tu rí íyo ikú, sikui vì'ndiá xí'í rí tiakù rí. Tá'án rí íyo ikú ra, ìmá yaa, kúkun, kixín so'o kúú ña ndósó sàtá rí, su rí ndukun sá'án ra yàá yaa kuálí kúú ña ndósó sàtá rí, ñà yó'o ra, kama kà núndiaa nùú ìmá ndósó sàtá rí íyo ikú.

¿Ndiáa mí kúú ña íyo kití kuálí yó'o?

Ti ndukun sá'án yó'o ra nda'á vì'ndiá và'a ñà tyí'i na nda'á ña yó'o kúú ña xîná rí. Vì'ndiá yó'o ra, ñà ndiki'in tu na kúú ña yó'o va, na xîndee xîna'á ñuu k?yo ká'nu nà kán kúú na sàku?nà ñà. Íyo iin ña ká'àn nà xí'ín vì'ndiá "San Gabriel" saá naní ña nùú na ndéé ñuu Nd?va, ta íyo tuku inka ñà naní "vì'ndiá castilla". Ñà vì'ndiá castilla yó'o ra, s?vi España níkee ña. Ta mí jardín yó'o

ùvì saá nùú vìn'diá yó'o íyo, ta ndákuni yó ña tyi, vìn'diá SanGabriel yó'o ra, ña kuíí yé'è so'o kúú ña ta, ita naranjado kúú ita ña; ta vìn'diá Castilla ra, yaa yaa so'o kûni koo ña, sava tu ña ra ndí'í ndí'í so'o kùnì koo ña, ta ña kuáan kúú ita ña. Kòò iñú kána nda'á vìn'diá yó'o, ni ùvì saá ña kòó ña nda'á, kòó ña tyi mí na ìvì sàku?nà ña, kuée kuée kìndiaa nà ña nda'á ña, ta vityin ra, nina ña kaní va kúú ña íyo, saá kòò xuxan ka íxa ña xí'ín nà kátyíñu xí'ín ndukun kuálí yó'o Tá kù'va ìí mií kití kuálí yó'o saá ìí tu vìn'diá yó'o va, kòò xí'ín ña koo ña nùú ni'ní níí, ni nùú vixin níí. Tiâ'yù va ña xí'ín kaxin ndákoo vîkó núú ña ndákaka nùú xìkí ná'nu. Mí ñuu Nd?vá ra, xìkatyíñu níí na xí'ín ndukun yó'o, xìkatyíñu na xí'ín rí tyí región mixteca xí'ín Valle, nìxiyo tu rí xà'á ikú, saá tu nùú ndàà tiañu xìkí ná'nu.

¿Nìsaa íyo kití kuálí yó'o?

Tikuitià so'o kûnì koo rí ndikun sí'i, rí yaa níí kúú rí, ta iin tuun tuun tì'ni rí ndósó rí satá vìn'diá yó'o. Ni kòò kândà rí tyi, yu'ú rí ra, tá kù'va túbo níf lo'o káña nitiin ña ndíkàà ña ini vìn'diá. Ta rí kúú tiàa ra, kuálí và'a ka rí kán, ta íyo ndixin rí, và'a ndátyí rí, su kòò xíka níí ndátyí rí. Ti yó'o ra, té ndì'i nìtandiaà rí ti sí'í ra, sìn ùvì kìvì xítiaaku rí ra xí'í va rí. Tée sàkán tâ'ví rí kití kuálí yó'o ra, kuálí tyíín níí kà va rí, iin kuá'a yé'e so'o kúú sàtá kuálí rí, téé ndì'i saá ví, yàà ndákúndósó ìmá kuálí sàtá rí. Íyo xà'á kuálí rí xíka rí sàtá mí vìn'diá yó'o. Tée xà kuà'àn xá'nu rí yàà kòò xíka ka rí ni kòò kândà kà rí, ta saá yàà ndákana ìmá yaa kuálí sàtá rí. Rí kúú sí'i ra, yàà ndúú ko'ndo rí, rí kúú tiàa ra, ndásùvì kâní rí iin lapa lo'o ra. Íkán xíndikàà rí ndià kìvì xínu rí saá kíta rí ndátyí rí xí'ín ndixin kuálí rí.

Ti yó'o ra, téé xà íyo rí xíni ñú'ú kì'in níí nà kuénda xí'ín rí. Kì'in na kuénda xí'ín rí ná nd?xi rí xí'ín sàví tyi sava ra ndieé níí kúún rá, sava tu ra kúún í'in xí'ín rá, saá kì'in nà kuénda xí'ín rí, ná kòò kuyatyin kití kuálí nùú rí, kw?e íxa ña ni ndukun ikú kúú rí, ndiáa ka mií rí kuyátyi nùú vìn'diá yó'o ra, ná ka'ní na rí. Ndakú níí ini rí ndukun ikú nùú rí ndukun và'a, ti yó'o ra, ndiàà kuvi sáityi rí vìn'diá. Saá xíni ñú'ú tyìkàà nà kórra nùú vìn'diá yó'o án và'a kandita tu na tú iñú nùú ña ná k? xi sìnðikí ña, ná k?xi ndiuxí ndukun kuálí yó'o. So'o kúú ña ndiáa nà vìn'diá yó'o, vìn'diá nùú xìnà ndukun kuálí, sava tu nà xìndee yàtyi ra, xíki'vi na xà'á rí, xìndakuatu na xà'á rí ña ná kòò ñà'a kundo'o rí.

¿Nèkée kúú ña kúndàà ini yó xà'á rí kití kuálí yó'o?

Ndù'ù na ñú'ú Jardín Etnobilógico Ñuu Nd?va yó'o kúndàà ini ndì tí ikú nìxiyo ndukun kuálí yó'o ta vityin nduu rí tí ve'e, saá tu mí vìn'diá va, ña ikú nìxiyo ña, ta vityin nduu ña vìn'diá và'a. Ndikuiso na rí ndukun yó'o tyi xí'ín rí yó xitavá na tiàkù xìndaka'yú na mií na yàtyi téé t?'an ndakundee na koo na iin ñuu ta kuni nà tyi'i na itu nà, ni téé t?'an kúndàà ini nà và'a ndàkà'yù tìkòtò xí'ín rí. Mání níí tiàkù kána xí'ín rí kití kuálí yó'o tyí Sudamérica, nà ká'àn na xí'ín ínka xí'ín na los andes kútóo níí nà ña. Túvi ndù'ù ra, tyí sur ña México, tyí kán kúú ña nùú tàvá na vìn'diá kástilla yó'o xí'ín rí ndukun kuálí, tyíkán kèe na kuà'àn nà xí'ín rí nìxìkokàva nùú mar ra nìxàà nà ndiàkán. Saá kìxàà na kátyiñu na xí'ín rí, tyí'í na vìn'diá nùú ítyi, nùú kòò kúún nì'i sàví, nùú ñú'ú tá kù'va tá'án ña íyo sava nda'á Ñuu Nd?vá yó'o, kátyiñu na tàvá na ndiàkù rí kití kuálí yó'o. Tutu ña xítiaa na xìna'á kátyi ña saá téé mí t?'an kìxàà nà s?'án ndakundee na xí'ín yó, nà Ñuu Nd?va yó'o kúú mí na xitavá níí tiàku kuá'a xí'ín rí ndukun yó'o, su nà xìndéé Región Mixteca xí'ín Valles Centrales, nà yó'o kuítí kúú nà xìtì'ví tiàkù kolor yó'o nda'á na ñuu Tenochtitlan, nà xìndikun ndiàà Mexica. Mií nà región yó'o kúú nà xìkatyíñu ka xí'ín rí téé mí kìxàà nà s?'á nìkì'vi ndàkundee na ñuu yó, na región yó'o kúú na và'a níí tiàkù kolor xitavá, xìkatyíñu na xí'ín rí kù'va ùnìsiento kuìyà káá, iin saá ndiàà kìvì kìxaá na ingles xí'ín na alemán tàvá na ña ká'àn na xí'ín anilina kuìyà 1850. Ta tiàkù kití kuálí xìkatyíñu na xí'ín Ñuu Nd?va yó'o kúú ña và'a níí nìxiyo

yà'vi nùú ka inka ñà'a iin níí ?vi, kù'va ùnì siglo káá nìxiyo ña saá. Ñà yó'o kúú ña ndàsa víka región yó'o ta saá ndiàà Ñuu Nd?va yó'o xà'nu ña ra ndùviká ña, saá kùu ña iin tá'án ñuu ña víka và'a tìxi ñuu ko'yo ká'nu yó'o, ñà xìka'àn nà xí'ín nueva España téé yàtyì. Kuìyà saá ra, sava ñuu ná'nu nìxikuu mí ñuu k?yo xí'ín ñuu Ìtia Ndio'o, ñà yó'o kúú ña ná'nu ka nìxiyó nùú ñuu Nd?va yàtyì.

Míí nà ñuu yó, míí na yó'o xìkatyíñu xí'ín kití kuálí yó'o, kòó níkixi inka nà katyíñu na xí'ín rí, tá kù'va xìkatyíñu na xí'ín ìkù kùnù, sì'và, xí'ín ndòó vixì, ñà, nà xìkuu esclavo, nàkán xìkatyíñu xí'ín ña. Míí na ñuu yó'o xìkatyíñu xí'ín rí tyi míí na yó'o kúú na xìnì ke'é rí, xìnì nà kundiaa nà rí. Saá xí'ín tyiñu yó'o ndùv?ka níí tu nà s?'an tyi na yó'o kúú na xìkì'in kuénda nìsaa ndátà'ví rí kuà'àn rí iin níí saá ?vi. Xà'á ña yó'o, ra rey, ra virrey xí'ín ndi'i na tyíñu xìkì'in níí na kuénda xí'ín na Ñuu Nd?va, xìndiaa níí ña'á na nùú ka sava inka ñuu. Tíxà'vi ña yó'o ra, kù'va 70% káá kúú ñu'ú komunal íyo Ñuu Nd?va vityin.

Kíví kìxaà ra táta Benito Juárez, kèe ra ñuu Gelatao xíka ra kìxaà ra Ñuu Nd?va nùú kù'và ra ñà xìkatyíñu ve'e na s?'án nà familia Maza. Kù'va ùxì ùvì kuìyà rà kìxaà rà, ta saá ndìkùn ndìkùn nìkì'vi ra kátyíñu ra nùú tyí'i na vì'ndiá ta sákuìnà nà ndukun kuálí yó'o. Ñàkán, téé mí xà'nu ra ndàkani ini ra saá, xà'á ña và'a níí kìxaà xu'ún nda'á na Ñuu Nd?va yó'o xí'ín rí kití kuálí yó'o, xà'á ña yó'o kúú ña nìxí'ín ka nà ndùkùn inka tyiñu katyíñu na ñà kuvi ndúvika và'a ka nà.

¿Ndiáa kúú ña kée tiàkù kolor ta nèkee ndákà'yù xí'ín ña?

Ndutiá ñu'ú ikí kùñu kití kuálí káá, rá ká'àn nà xí'ín hemolinfá, nìí kití kuálí káá kúú rá. Tá rá ñu'ú ikí kùñu rí ndukun kuálí yó'o, ñà ká'àn nà xí'ín ácido carmínico kúú ña ñu'ú xí'ín rá, ñà yó'o kúú ña tává tiàkù kolor ndakú níí ñu'ú ini rí kití kuálí yó'o. Ta saá, ñà và'a kúú ácido carmínico yó'o tyi, ñà yó'o kúú ña tyíndieé tá'án xí'ín rí ná kòó kì'in kuè'è siti kuálí rí, nii ña kaxí tiòkó ña'á án ndiáa kà inka kití kuálí kùnì kaxí ña'á, kòó yáxí ña'á rí.

Ndakú níí kà tiàkù kolor ñà ácido karmínico nùú ka inka ña, tyi téé xà kà'yú yó iin ñà'a xí'ín ña, ñà yó'o ra, kòó xí'ì yàtyì tiàkù ñà, ta nii kòó ndándoo ña téé kôyo tiku?i nùú ña. Téé xà ndaka'yù yó ndiáa iin ñà'a xí'ín ña ra, kuvi ndanama lo'o tyín yó tiàkù ña, kuvi kuniñú'ú yó vinagre án limon nama yó tiàkù ñà, saá kuvi kuniñú'ú tu yó ndiáa kà ñà'a iyá káá saá kuvi ndasa yó ña kuá'a naranjado, saá kuvi kuniñú'ú yó tiku?i kaka, rá ndákundósó nùú án lo'o yáá ñu'u ra, saá nduu ña tiàkù kuá'a và'a án morado. Ñà và'a kúú tiàkù yó'o tyi kòó tává ña kuè'è xí'ín yó, tyíndieé tá'án va ñà xí'ín yó nùú ka inka ñà'a ñà ndáka'yú.

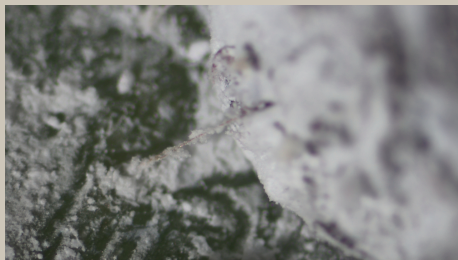
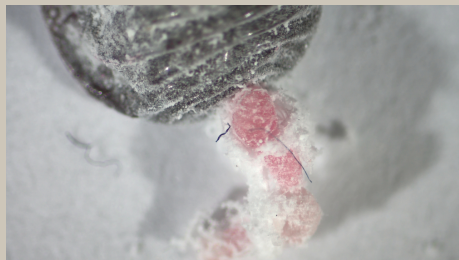
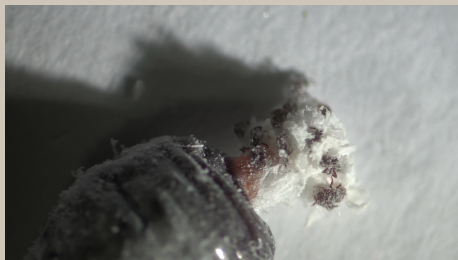
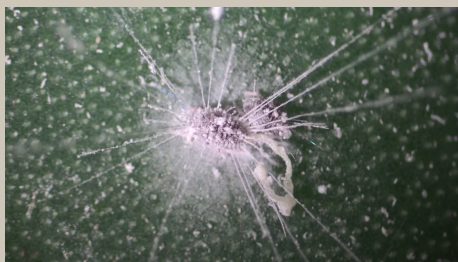
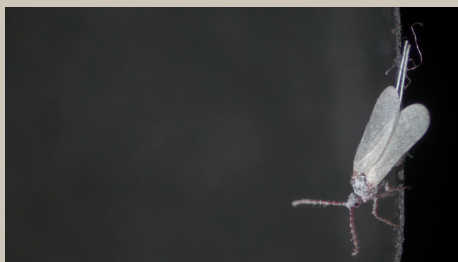
Mí Ñuu Nd?va yó'o ra, rí kití kuálí yó'o kúú rí xíni ñu'ú na ndaka'yù ì'và kána xí'ín ixí ìstá ndikantyi, saá tu ì'và kana xí'ín tikuxí, tyi kama níí ka ti'ni rá ñà. Nà tá'án yó, nà kúnu ndeé Ñuu Teotitlán xí'ín Santa Ana del Valle kití kuálí yó'o kúú rí xíni ñu'ú na ndáka'yú na tìkatyí xí'ín tapete xíva'à nà, saá tu na San Pedro Cajonos va, tí yó'o kúú rí xíniñú'ú tu na kán ndákà'yù páñu xívà'a na. Sava ñuu ra, téé iyo vikó tándà'á, mí ná ña'á tándà'á kán, tìkòtò ñà ndákà'yù xí'ín kití kuálí yó'o ndíxi ná, saá tu sava ka ná ña'á kuà'àn vikó, ndákundixi ná xìyo ñà ndàka'yù xí'ín rí kití kuálí yó'o ra kuà'àn ná vikó. Xíniñú'ú tu na kití kuálí yó'o ndákà'yù ña'á xíxi yó, xí'ín rí yó'o ndáka'yú na, tiutia na'ma ñà ká'àn nà xí'í nicoatole, tiutianùnì ndúú téé kùnì koo gelatina. Saá và'a ndáka'yú tu na tìkòó vixì xí'ín rí kití kuálí yó'o, ñà ná kòó ndakuaá na rí xí'ín tìkòó ù'và, su vityin ra xà inka va ñà'a xíniñú'ú na ndáka'yú na rí.

Sava ñuu ñà kòó ndìkùn ndiaa ñuu k?yo ká'nu, s?vi México kúú ña ná katyi yó, nà ndáka'yú nà ká'àn nà xí'ín pintor xí'ín na artista, kìxaà tu na yó'o xíniñú'ú na rí kití kuálí yó'o ndáka'yú na pintura nà, ndáka'yú na ñà'a xívà'a na, tyi kuà'á nùú tiàkù táxi míí ña ácido armínico yó'o. Sana ra, tí kití kuálí ti sàx?nà nà ñuu Nd?va yó'o kúú rí tàxi ñuu k?yo nda'á na ké'é arte iin níí ?vi nùú ndeé yó vityin. Kuìyà ndiyà'á kán, kuìyà 2024 saá kúú ña kìxaà sákuìnà ndi rí kití kuálí yó'o,

tá'án rí và'a kán kúú rí sákuìnà ndì, mí jardín etnobiológico yó'o, tíxà'vi ra táta Edgar Jahir López Trujillo, nìsòkó ra rí nùú ndi. Yó'o ndíta vì'ndiá castilla, ndíta ña nùú kòó kití tyi kaxí rí ña, ndíta túvi ña ña và'a kuni nà ìví kuàki'vi xítondi?'é jardín yó'o ña, ta saá tu na ku?lí ká'vi, ña kuvi kuni nà rí kití kuálí yó'o tyi rí ndiáa yá'vi kúú rí.

Traducción y voz en lengua **Tu?'un sâvi** (Mixteco, Alcozauca):
Juana Mendoza Ruiz

Editor responsable: Enrique Scheinvar Gottdiener , escheinvar@gmail.com

Forma de citar:

. Ndukun v.1.00 *Cédulas del Jardín en lenguas originarias*.

https://cedulasdeljardin.mxcedula/JebOax/grana_xta accesado el 38 de agosto de 2026

Versiones previas: v.1.1

Licencia. Se concede permiso para copiar, distribuir y/o modificar este documento bajo los términos de la Licencia de Documentación Libre de GNU, Versión 1.3 o cualquier versión posterior publicada por la Free Software Foundation; sin Secciones Invariantes, Textos de Portada y Textos de Contraportada.